

Joaquim Xirau: Barcelona, Madrid... Mèxic

FRANCISCO DE LARA LÓPEZ

JOAQUIM XIRAU I PALAU VA NÉIXER A FIGUERES EL 23 DE JUNY DE 1895 I MORÍ A L'EXILI MEXICÀ EL 10 D'ABRIL DE 1946. ÉS PER això que entre els anys 1995-1996 aparegueren diverses publicacions commemoratives, ja del centenari del seu naixement, ja del cinquantenari de la seva mort. El caràcter d'aquests homenatges crida sempre l'atenció. En ells, acostuma a ésser un honor tenir ocasió de recordar l'homenatjat i sovint s'aprofita l'avinentsa per formular una queixa contra el present oblit al qual se'ls sotmet. Es troba a faltar, en definitiva, una continuïtat amb el pensament i l'home del que s'està fent memòria.

Ens preguntem, però, si la continuïtat desitjada se satisfà suficientment sota la forma de l'homenatge. Cal parar compte, sens dubte, a la mancança que en ells es condemna, però el mode de pal·liar-la va sempre més enllà de la simple commemoració. La memòria per si mateixa no garanteix continuïtat. Cal un esforç més fecund de reflexió i d'estudi.

Sense comptar aquells homenatges, el nombre de publicacions sobre l'obra de Xirau aparegudes darrerament és més aviat pobre. Respecte a les anteriors, tampoc no es pot dir que siguin desbordants(1). I sovint, unes i altres, pateixen els mateixos vicis: volen ser tots quan encara no hi ha hagut suficients parts. Es proposen com a síntesis quan encara manca molta anàlisi. Volen donar una visió de conjunt, esgotar el pensador d'un cop d'ull, ja sigui glorificant, ja relativitzador, però que en qualsevol cas es vol complet i suficient.

Encara que moltes menys de les que caldria esperar, hi ha excepcions a tan trista regla (algunes ja indicades a la nota 1). Malgrat tot, aquestes no són sempre fetes des d'aquell context de continuïtat que hem apuntat com a desitjable(2).

Surt aquí un altre tema del qual no voldríem deixar de fer esment en aquesta introducció. Molt lligada a la reivindicada continuïtat institucional i de pensament, hi ha la preocupant qüestió de la catalanitat o no dels autors tractats i, en aquest cas, del debatut Xirau. La continuïtat cercada és transmissió d'una tradició que es vol cultura. Des d'aquí es discuteix la relació i responsabilitat d'un Xirau amb la cultura catalana(3). Sovint però, tornem-ho a dir, a l'exercici de memòria li manca aquella distància reflexiva que proporciona l'estudi. La qüestió acaba resultant un debat actual entre models de catalanitat i culturalitat. Un debat, d'altra banda, que ja mantingueren Xirau i els seus contemporanis(4). Un debat del qual podríem aprendre si ens dirigíssim a la seva anàlisi en comptes de prendre'l com a excusa del present.

El present article no vol, ni pot, defugir aquest debat. Només voldria assenyalar certes pautes perquè aquest sigui més fecund, perquè pugui aprofundir i cultivar un xic més aquesta cultura que, estudiant, anem fent.

Barcelona

Com ja hem dit, Joaquim Xirau nasqué a Figueres. Fill de Ramon Xirau i Remei Palau, va ser el mitjà de tres germans especialment actius durant el període de la 2a República. El germà gran, Antoni, fou el primer director del diari *L'Opinió* i un dels fundadors d'Esquerra Republicana de Catalunya el 1931(5). Fou diputat de les Corts Constituents de Madrid i del Parlament català. Per la seva banda, el germà petit, Josep Xirau, va ser més proper a Joaquim. Amb ell, fou un dels fundadors d'Unió Socialista de Catalunya, l'any 1923(6). Va ser, també ell, diputat a les Corts.

Després de realitzar estudis mitjans a Figueres —entre el 1906 i el 1912— marxa Joaquim Xirau a Barcelona per començar estudis de Filosofia i Lletres i, com era aleshores habitual, de Dret i Ciències Socials. Es llicencia d'ambdues l'any 1917 i va a Madrid, únic lloc on es podien cursar estudis de doctorat(7). Aquests estudis a Barcelona i Madrid marcaren el seu àmbit de relacions i d'influències personals.

Un article del mateix Xirau defineix molt bé amb què es va trobar en arribar a Barcelona i com es va anar definint la seva pròpia tasca. Allà ens diu que va trobar una Universitat «(cuyo) plan de estudios, idéntico para todo el país y para todos los estudiantes, se reduce a una lista, rígidamente distribuida en años, de cursos completos y sistemáticos. Esto impide la formación

de vocaciones orientadas en el sentido personal y somete a todos los escolares a un término medio rutinario y mediocre»(8). Una de les crítiques que Xirau dirigeix explícitament a aquesta Universitat és que «no tiene ningún tipo de libertad para decidir en asuntos pedagógicos, ni éstos interesan en general a sus profesores que se limitan –salvo algunas excepciones destacadas– a cumplir con las obligaciones que la legislación les impone»(9). Entre aquestes excepcions es troba el seu mestre Jaume Serra Hunter, un dels homes importants no només en la formació de Xirau sinó en la de tota la Catalunya del seu temps. Reconegut per tots com a gran mestre(10) es dedicà amb afany al treball pedagògic i de reforma universitària, especialment durant el període de la dictadura(11). Després, un cop va ser possible, donà als seus esforços un caire d'acció política i institucional. Així, l'any 1931, com a degà de Filosofia i Lletres, formà part activa del projecte d'estatut de la UB juntament amb els altres degans, entre els quals hi havia Josep Xirau. Aquell mateix any, Serra Hunter fou escollit rector de la Universitat. Poc després la facultat de Filosofia i Lletres rebia la desitjada autonomia(12). L'any 1932 va respondre, junt amb d'altres, a la crida de Macià als intel·lectuals («crida de Lleida»), i va adherir-se així a ERC. Amb aquest partit va ser el segon de la candidatura a diputats del Parlament català republicà. També Tomàs Carreras i Artau, catedràtic d'Ètica i Sociologia, fou diputat, aquest, però, per la Lliga Regionalista. Malgrat les seves diferències, havien treballat plegats en el projecte de continuació d'un vocabulari filosòfic català, ja començat per Lluïl i encara avui no reeixit(13).

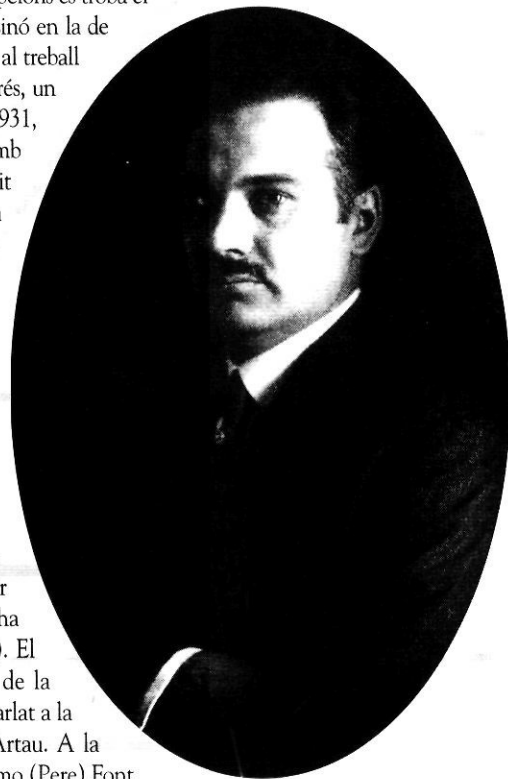
Del mestratge d'aquests dos homes sorgiren, a més de Xirau, Francesc Mirabent, Joan Crexells, Joan Roura-Parella, Eduard Nicol i Joaquim Carreras Artau, entre d'altres(14). Xirau, però, estigué molt més a prop de Serra que de Carreras. En una carta a Manuel Bartolomé Cossío, de qui parlarem tot seguit, Xirau està preocupat pel destí de la Pedagogia dins la reforma universitària. La lletra data a 6 de setembre de 1931. Xirau és ja catedràtic –de Lògica i Pedagogia–(15) i ha posat en marxa un seminari de Pedagogia amb el fi de guarir aquells defectes educatius que l'hem vist denunciar a «La reforma universitaria». El Seminari ha estat organitzat «con el propósito de llevar nuestro espíritu a los maestros de este país»(16). El Seminari va fer-se lloc lluitant amb un altre que Alexandre Galí portava a terme des de la Diputació de Barcelona. Destaquem aquest fet per fer veure aquelles «ruptures» de què hem parlat a la «Introducció General»(17). Ruptures que també es donen amb el mencionat Carreras i Artau. A la citada carta del 6 de setembre, Xirau mostra explícitament el seu desig d'apartar «personas como (Pere) Font i Puig y Carreras Artau»(18) del destí de la que serà Secció de Pedagogia.

Madrid

Com ja hem apuntat, Xirau va a Madrid per cursar estudis de doctorat. Allà topa amb l'altre fons d'influència que marcarà el seu pensament i les seves accions. Ens referim als homes relacionats amb la Institución Libre de Enseñanza i a l'anomenada Escola de Madrid(19). Xirau té relació amb Ortega y Gasset, García Morente, José Gaos, Américo Castro i, sobretot, amb el ja esmentat M. B. Cossío, responsable aleshores de la ILE. Xirau, ja a Mèxic, dedicà un llibre a Cossío on reconeix, o potser hauríem de dir assegura, que «todas las reformas educadoras de Cataluña durante la República se realizaron bajo la advocación y la presencia espiritual de aquellos hombres extraordinarios. Me atrevería a decir, incluso, que, acaso, en parte alguna de España fue mantenida con tanto vigor y tanta reverencia la pureza de sus ideales»(20). Aquesta influència no és només reconeguda per Xirau, és més que patent a les següents paraules de Roura-Parella: «en el recinto austero del Seminario de Pedagogía, en esta comunidad de trabajo saturada de amor y de respeto, hemos querido ver la herencia de un español venerable, gran maestro de la conciencia nacional, D. Manuel Bartolomé Cossío, quien años atrás nos enseñó, con el ejemplo y la doctrina, en él maravillosamente unidos, una alta, difícil y rara virtud: el respeto sagrado a la persona humana»(21).

Queden així determinades força bé les influències d'un Xirau que, de nou a Barcelona, porta a terme una gens menyspreable tasca institucional. Per un costat, el mestratge de Jaume Serra Hunter, a qui cita tant a *Descartes* y el *idealismo subjetivista moderno* com a *El sentido de la verdad*, les seves primeres obres postdoctorals, ambdues de l'any 1927(22). Per un altre, l'educació com a tasca global i globalitzadora, social, laica. Una tasca que té com a fi «vivificar», fer viure en el sentit ple d'aquest mot. «Es preciso, en efecto, dejar vivir, pero es además indispensable hacer vivir, «vivificar» (Cossío), proporcionar al educando los medios indispensables para que le sea posible llegar a realizar su propia vida»(23). «Toda meditación pedagógica se encuentra, por tanto, situada entre las ciencias biológicas –que analizan una existencia vital– y las ciencias filosóficas, que determinan el ámbito de los valores, mediante una concepción de la realidad»(24).

La biologia, la pedagogia i la filosofia apareixen així de la mà. Caldria afegir la política com a àmbit on aquesta unitat es projecta i lluita per rebre realitat. Una realitat, però, que, com ens acaba de dir Xirau, no és autònoma sinó que, per la seva banda, és ja sempre llegida *intencionalment*, segons la terminologia de Husserl(25). L'esclariment d'aquesta lectura pertoca, aleshores, un cop més a la filosofia entesa com a doctrina dels valors ideals. «Per poder

Joaquim Xirau

actuar, cal fixar d'alguna manera la realitat evanescent i saber on posar els peus (...). Els camins de la realitat penetren en el regne dels valors. La veritat, el bé, la bellesa, la santedat, reapareixen al servei de la vida»(26). Aquesta unitat entre biologia, pedagogia i filosofia és, aleshores, unitat entre acció i ideals rectors, entre la mera vitalitat –la facticitat estudiada per les ciències de la natura– i els valors que l'ordenen i l'orienten dotant-la de sentit i convertint-la en cultura. La cultura només és possible des de la unitat. Per això cal posar en comú la Universitat i l'Escola; per això, també, Xirau apostà per un socialisme laic.

Mèxic. Conclusió

No ens és possible aquí explicar tota la resta d'obres –en el sentit d'unitat teoricopràctica que aquesta paraula té– que Xirau portà a terme a voltes entre Madrid i Barcelona. Només recordar que l'edifici hagué de deixar-se un cop més gairebé en els fonaments, forçats pel començament d'una nova i més llarga dictadura. Xirau era aleshores degà de l'autònoma facultat de Filosofia i Lletres i *Pedagogia*. Aquella unitat entre el pensament i l'acció deixà d'ésser possible. Els escrits d'aquest moment intenten, un cop més, fer diagnòstic, esforçar-se a comprendre quins ideals –o manca d'ells(27)– mouen els temps. Intentar mantenir ni que fos viva la flama de la cultura un cop sigui impossible vivificar-la.

En aquest article, obligadament reduït, hem volgut fer presentació d'un temps i d'un filòsof ignorat a les nostres Facultats. En parlar d'ell, filòsofs i futurs filòsofs com a màxim el relacionaven amb la pedagogia o amb la traducció de la *Paideia* de W. Jaeger. Xirau escrigué una dotzena de llibres, més d'una cinquantena d'articles, traduït del francès, l'anglès i l'alemany un total de deu llibres, donà nombroses conferències, participà en congressos de rellevància internacional... A més a més, com hem vist, això no féu d'ell simplement un erudit sinó que va saber harmonitzar, amb més o menys dificultats, l'estudi rigorós amb el treball institucional i fins i tot polític.

No pretén aquesta enumeració ser ja assegurança de l'originalitat del seu pensament i la seva obra. Vol només servir per dues coses. La primera, evitar certs menyspreus adquirits ambientalment com a prejudicis sobre la possible rellevància d'un filòsof nascut a Figueres. Menyspreus que en el fons no són més que complexos. La segona, relativitzar aquests complexos fent veure la possibilitat d'obrar que ja sempre tenim des de la nostra posició.

Francisco de Lara López és
estudiant de Filosofia a la UB

Notes

1. La dècada més fecunda en articles sobre aspectes de l'obra de Xirau va ser la dels 60 amb els treballs d'Abellán i A. Guy, sobretot. Cal assenyalar l'any 76 com a important per als «estudis xirauencs». Apareix aquest any el primer estudi monogràfic sobre Xirau. Es tracta de la tesi doctoral de Reine Guy, *Axiologie et métaphysique selon Xirau. Le personnalisme contemporain de l'École de Barcelona*. Toulouse: Univ. Toulouse-Le Mirail, 1976. Aquest mateix any M. P. Sánchez Rodríguez presentà a la Universitat de Barcelona la tesi de llicenciatura *Aproximació a la filosofia de Joaquim Xirau* (inèdita). Una altra tesi de llicenciatura es presenta a aquesta mateixa universitat el 1981 per P. Corchado Marcos, *El pensamiento pedagógico de Joaquim Xirau* (inèdita). En general per la qüestió bibliogràfica v. de Puig i Oliver, I. «Aproximació bio-bibliogràfica a Joaquim Xirau i Palau» a *Annals dels Estudis Gironins*, XXVI, 1982-83, pàg. 447-521. Una bibliografia més actualitzada es troba a Gili, D. *Joaquim Xirau 1895-1946. Bibliografia*. Figueres: Diputació de Girona/Ajuntament de Figueres, 1995.
2. Als ja citats Abellán, Alain i Reine Guy, caldria afegir els treballs fets a Mèxic per Larroyo (1941), Johnson (1946) i Hernández Lara (1946) (v. bibliografies ja citades). En aquest context cobren sentit les crítiques de A. Mora a la visió de Xirau com a personalista que s'ha portat a terme des de l'àmbit francès. Mora es queixa de la manca de sensibilitat i el desencert amb què Xirau és ubicat dins la panoràmica cultural del seu temps referint-se a articles com el de R. Guy, «La théorie non-conformiste du temps chez Joaquim Xirau» a *Penseurs du monde hispanique*. Toulouse: Univ. Toulouse-Le Mirail, 1971, pàg. 291-310. V. Mora, A. «Memòria de Joaquim Xirau i el seu temps» a *Joaquim Xirau, filòsof i pedagog*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1996, pàg. 9-19.
3. De Puig, *loc. cit.*, argumenta en favor d'aquesta catalanitat i contra la comparació, feta per Bilbeny, de l'exemplar catalanitat de Crexells amb la més dubtosa de Xirau. (v. Bilbeny, N. «Joaquim Xirau, amor i pedagogia» a *Filosofia contemporània a Catalunya*. Barcelona: Edhasa, 1985, pàg. 235-248). Encara que des d'una altra perspectiva, el tema hi és també a Sales i Coderch, J. «Joaquim Xirau: relació amb el pensament i la cultura catalana» a *Joaquim Xirau, filòsof i pedagog*, *op. cit.*, pàg. 21-27.
4. Com anirem veient, la preocupació per una educació i una cultura d'alt nivell i per la catalanitat d'aquesta és present a totes les discussions entre els homes d'aquells difícils temps que es prengueren aquests temes com a tasca. Les diferències es troben ja

- amb el seu mestre Serra Hunter, del qual després parlaré; més profundes encara amb A. Galí i Tomàs Carreras Artau (v. els articles a ells dedicats) i, ja a l'exili, amb els homes de la revista *Quaderns de l'exili*. Es té la sensació que en el debat actual es mouen els mateixos termes i arguments. Hi ha però una distinció a fer: l'experiència d'aquell turbulent principi de segle feia conscient la importància de les seves decisions en la lluita per la fonamentació i construcció del país.
5. Com és sabut, homes com Companys, Lluhi i Vallescà estaven fortament vinculats a *L'Opinió*. Va ser de la unió d'aquest nucli amb Macià i Estat Català que sorgí ERC. (V. Poblet, J. M. *Història de l'Esquerra Republicana de Catalunya*. Barcelona: Dopesa, 1976).
 6. El mateix any, però, del cop d'estat de Miguel Primo de Rivera i començament de la dictadura que es perllongarà fins a la seva dimissió el 1930. D'aquella USC foren també socis fundadors J. Aiguader, Emili Mira –amb qui començà ja una llarga col·laboració– i Rafel Campanals, autor de *Política vol dir pedagogia* (Barcelona: Biblioteca d'Estudis Socials), títol que resum molt bé l'ideari de molts homes de la seva època i del que Joaquim Xirau escrigué al «Pòrtic» (*ibidem*, pàg. 7-11). Gabriel Alomar fou el president i Serra Moret el vicepresident. Les seves idees es projectaren a revistes com *Ideari o Justícia Social*, al núm. 1 de la qual (nov. 1923) Xirau escrigué un dels seus primers articles «De llibertat i jerarquia».
 7. La seva tesi doctoral en filosofia va ser *Las condiciones de la verdad eterna en Leibniz*. Barcelona: Imprenta Pedro Ortega, 1921. La tesi que el doctorà en dret versava sobre *Rousseau y las ideas políticas modernas*. Madrid: Reus, 1923.
 8. Xirau, J. «La reforma universitària». És un text de gran interès per veure l'important esforç de mudar l'estatut de la universitat a principi de segle i la contribució de Xirau. Es tracta d'una conferència pronunciada al Paedagogisches Seminar de la Universitat Berlin el 1931. Publicada després a la *Revista de Psicologia i Pedagogia*, vol. I, 1933, i reproduïda a *Convivium*, núm. 24-25, setembre-desembre 1967, pàg. 59-73. La cita pertany a la pàgina 62 d'aquesta edició. Val la pena citar un llarg paràgraf per la sorpresa que produeix l'actualitat de la seva denúncia: «Entre las características de la Universidad que hemos heredado se encuentra la enorme abundancia de exámenes (...). Cada asignatura comporta a final de curso el consabido examen. Los exámenes acaban por dominar y orientar la vida entera de la Universidad. Los estudiantes no tienen en general otra obsesión que la de salir aprobados a toda costa y al menor precio. El número enorme de alumnos a examinar, desconocidos en su mayoría, hace que la función examinadora sea arbitraria, mullida, sujeta a los peores vicios de la rutina y el memorismo, sin control suficiente y sin ninguna clase de orientación. En general los alumnos se preparan a última hora, a base de un manual o de unos apuntes mal tomados y peor aprendidos todavía. La obsesión de los exámenes les impide la entrega animosa a toda iniciativa personal y a un estudio serio (...). El nivel medio de los estudiantes es bajo. Aparte de los defectos propios de la Universidad, contribuye a ello la defectuosa organización de la enseñanza primaria y secundaria (...).» *Ibidem*, pàg. 62-63.
 9. *Ibidem*, pàg. 62. El subratllat és nostre.
 10. El mateix Xirau fa elogi d'ell a «Presentació del Doctor Serra Hunter per un deixeble seu» a *La Publicitat*, 1 de març de 1929.
 11. Serra va seguir en la seva acció les directrius del I Congrés Universitari Català (1903) en contra d'aquella universitat expenedora de títols. Participà activament en la convocatòria del II C.U.C. (1919) on llegí la ponència «La filosofia en la futura universitat de Catalunya» (v. Puig i Reixach, M. «Pròleg» a *Els congressos universitaris catalans*. Barcelona: Undarius, 1977). A més, juntament amb J. M. Capdevila, Alexandre Galí i Tomàs Carreras Artau, per citar només els gironins, fundà l'any 1923 la Societat Catalana de Filosofia –ara de nou en marxa sota la direcció de Jordi Sales. Es tracta d'una societat filial de l'Institut d'Estudis Catalans, de la qual Serra Hunter fou membre numerari a partir de 1931.
 12. Les facultats de Filosofia i Lletres de les universitats de Madrid i Barcelona foren els motors de l'autonomia i la reforma universitària. Això ens sorprèn avui, veient l'escassa consideració que aquestes reben.
 13. Per concloure aquesta petita presentació de Serra Hunter dir només que també trobem a faltar estudis sobre la seva obra. Per aprofundir quelcom més hi ha una tesi de llicenciatura de la UB: Vidal Laínez, M. *Vida i obra filosòfica de Jaume Serra Hunter*, 1983 (inèdita). V. també *Errahonar*, núm. 10, 1984. Aquest número està dedicat als «Filòsofs catalans a l'exili» (Textos d'articles sobre Serra, Xirau, Roura-Parella...).
 14. Al seu torn, de Xirau són deixebles Jordi Maragall, Josep Calsamiglia, Salvador Maluquer, Josep Ferrater Mora, el recentment desaparegut Francesc Gomà, mestre dels nostres mestres, etc.
 15. El 1926 Xirau guanyà la càtedra de Lògica de la Universitat de Salamanca. L'any següent es traslladà a la Universitat de Saragossa i, el 1928, un concurs de mèrits li permet el trasllat a Barcelona. Això suposa la tornada a la seva tasca en pro de la universitat i l'educació a Catalunya, tornada ja només interrompuda per un curs de docència a Cambridge i, finalment, per l'exili a Mèxic.
 16. Carta a M. B. Cossío del 6 de set. de 1931. (El conjunt de cartes de Xirau a Cossío es troba a la biblioteca de la UB). La idea que guia aquest Seminari és la de posar en contacte els cicles educatius –Escola, Institut, Universitat– fent-los avançar cap a una mateixa direcció, sent l'educació una tasca global que apunta als ideals de la cultura. «Cal formar el mestre amb la més alta dignitat, en els centres culminants de la cultura i de la vida de l'esperit –formació universitària dels mestres–(...)». (Xirau, J. «Idees fonamentals d'una pedagogia», *Revista de Psicologia i Pedagogia*, v. II, 1935, pàg. 326).
 17. Galí critica durament Xirau a la seva obra magna. D'aquest episodi diu: «la competició entre els dos seminaris va durar molt poc temps, perquè l'advertiment de la república va fer caure la balança a favor del Seminari de la Universitat, el director del qual, Joaquim Xirau, elegit regidor de l'Ajuntament de Barcelona, militava en un dels partits triomfants» (Galí, A. *Història de les institucions i del moviment cultural a Catalunya de 1900 a 1936*. Barcelona: Fundació Alexandre Galí, 1983, llibre X, pàg. 197).
 18. A Cossío, *loc. cit.*
 19. V. Delgado, B. «Joaquim Xirau y el institucionalismo» a *Joaquim Xirau, filósof i pedagog*, op. cit., pàg. 35-44.
 20. Xirau, J. *Manuel B. Cossío y la educación en España*. Mèxic: Colegio de México, 1945 (reedició a Barcelona: Ariel, 1969, pàg. 81).
 21. Roura-Parella, J. *Educación y ciencia*. Mèxic: La casa de España en México, 1940, pàg. XI.
 22. *Descartes y el idealismo subjetivista moderno*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1927, pàg. 110 i *El sentido de la verdad*. Barcelona: Cervantes, col. Sócrates IV, 1927 (es traduí al català a Barcelona: La Revista, 1929, pàg. 85 i 90).
 23. Xirau, J. *Amor y Mundo*. Mèxic: Colegio de México, 1940 (reedició prologada per Jordi Maragall a Barcelona: Península, 1983, pàg. 167).
 24. Xirau, J. «Filosofía y educación», *Revista de Pedagogía*, vol. II, núm. 106, 1930, pàg. 337-342 (hi és traduït a l'antologia elaborada i prologada per Siguan, M. *Pedagogia i vida*. Vic: Eumo, 1986).
 25. Xirau va ser un dels introductors de la fenomenologia a Catalunya. A les seves classes de lògica explicava les *Logische Untersuchungen* i va dedicar, al llarg de la seva vida, diversos treballs a Husserl i la fenomenologia. Seguí amb especial atenció l'aplicació d'aquesta en l'àmbit dels valors (Scheler). V. bibliografies.
 26. Xirau, J. «Husserl», *Revista de Catalunya*, vol. XVIII, 1938, pàg. 553.
 27. «Nos hallamos en plena barbarie», diuen les primeres paraules de *Lo fugaz y lo eterno*, op. cit.